

До сторіччя з дня народження М. П. Старицького

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА

ВІДГУКИ ЖИТТЯ

(М. П. Старицький)

Людиною він був, Гораціо!
Шекспір.

Батьків своїх я пам'ятаю з дуже молодих літ; три роки мені було, коли ми оселилися на розі Тарасовської і Караваєвської в будинку Новицьких (той будиночок одноповерховий стоїть і тепер точнісінько такий, як був він за тих часів), і з цього моменту я вже добре пам'ятаю життя наше і добре пам'ятаю наших батьків—вони були тоді такі молоді!

Ми з моєю старшою сестрою, Марією Михайлівною Старицькою, довго жили тільки вдвох, бо між нами і молодшими сестрами та братом був величезний інтервал. Пам'ятаю, ми з сестрою завжди жаліли наших знайомих дітей за те, що в них не такі гарні батьки. Звичайно, всім дітям батьки їх здаються найкращими, але наші були таки справді дуже гарні,—те знати і з портретів. Красунею мама не була, але була кращою за будяку красуню,—вона була як сонечко. Батько—надзвичайно високий, ставний, огрядний, гарний з обличчя. До того ж обое вони були молоді і такі радісно веселі. Обое грали на роялі, обое мали прекрасні голоси, мама—сопрано, тато—баритон. А батько до того ще й гарно малював. Яка була насолода нам з сестрою, коли він брався малювати нам малюнки! Власне, головним був не малюнок, а сам чарівний процес творчості. Зачаровані дитячі очі пильно стежать за тим, як на білому аркуші паперу враз виростає ліс, червоний місяць, хатка на курячих ніжках, і страшна патлата відьма в ступі... і весело і страшно!..

В своєму відомому вірші „Гімн радості“ Шіллер висловив глибоку думку:

Радість, чиста іскра божя,
Найдорощий неба дар,
Ти женеш усе негоже,
Сиплеш сяйво дивних чар.

Власне—радість. Людині, чий організм перейнятий цією життєдайною радістю, невідомі, неприродні низькі почуття. Радість була основною рисою батьківської вдачі; це була радість давнього елліна, що характеризує і вдачу Гете, і вдачу Пушкіна, і вдачу багатьох обдарованих натурою людей.

Батько вродився з кременем здоров'ям, і сам його зламав. Якось юнаком пішов пізньої осені на полювання (був до останніх днів життя завзятим мисливцем), забив качку, але собака не схотів лізти у воду по качку, і батько кинувся сам. Качку добув, але разом з тим добув і страшного ревматизму і, як тоді висловлювались лікарі, „ревматизм впав на серце“. Тільки завдяки молодості і здоров'ю вижив батько, але залишився з пороком серця. Страшні напади сердечні з молодих років не залишали його аж до останніх днів життя. „Від цієї приємності (смерті) ніхто не втече,—казав завжди батько,—але я маю її мало не щодня“. І що ж? Минає тяжкий напад—і зникає з ним тяжкий настрій, як хмара з неба, і знову сяєло сонце,—сонце життя.

Всім були добрі батьки наші: і веселі, і лагідні, і гарні, але була у них одна вада—не держалися хати. Щовечора—засідання, легальні й нелегальні, збори, репетиції, аматорські вистави (про них скажемо далі), театри, концерти і... гості! Зате ті дні, коли батько залишався з нами, бували нашим святом. Він малював нам, оповідав чудові казки і читав уголос. Читав він речі нібито дітям ще незрозумілі, а ми розуміли все. Не кажучи вже про українську літературу.—Стороженка, Гоголя, Марка-Вовчка, читав він нам і „Шильонського узника“ і „Ундіну“ Жуковського, і пісню про царя Івана та ін. Пам'ятаю,—вечір, в глибокій нашій великій залі—гарнітур м'яких меблів, батько на дивані, ми з сестрою притулилися до нього, на столі під широким абажуром привітно горить лампа; в руці

в тата свіжа, доніру куплена книжка Жюль Верна „80 тисяч верст під водою“. Мені шість років, та я розумію майже все. На якому чарівному килимі лине дитяча фантазія! Прозорі товщі океану... Чорний прапор капітана Немо... дню морське... коралові ліси... І... боже мій! Я кусаю губи, щоб не заплакати, коли капітан Немо в останній сцені згадає свою дружину і своїх дітей! До кінця свого віку батько захоплювався Жюль Верном, Верісгофером і іншими подібними авторами. Коли молодший брат купував собі такі книжки, тато їх завжди перчитував, сміявся, казав: „Ну й бреше! Ну й бреше!“ А перчитував усі. Найжвавішу участь брав батько в наших дитячих забавах, але напертав їх завжди на хлоп'ячі.

З ранньої весни до пізньої осені ми жили завжди в селі на Поділлі (Кардашівка, Вінницького повіту, потім Карпівка, Могилівського). Тато любив запускати нам змія, любив вчити нас стріляти. Робив нам лука й стріли, малював цілі, відмірював кроки, сам пускав стрілу, а ми—за ним. Брало в цій забаві участь і гості. Учив нас стріляти і з рушниць. Нас брали й на полювання. Полювання в нас не переводилося, а часом робили й облави на вовків.

Восени нас з сестрою відвозили у Київ до пансіону Криницької, та зв'язок з батьком не переривався у мене й тоді. Тато писав мені надзвичайно цікаві листи і, що було найцікавіше, оздоблював їх малюнками. Тут були й портрети моїх улюблених собак і коней, і куточки нашої садиби.

Це все—згадки наймолодших дитячих літ, і видаються ті дитячі літа одним ясним, сонячним днем.

Я вже казала, що батьки наші страшенно любили театр. Батько ж любив не тільки бувати в театрі, а й організовувати театральні вистави і брати в них участь. Не з моєї пам'яті, а з родинних переказів я знаю, що студентом тато брав участь у студентських виставах,—вони відбулися в старому Київському оперному театрі (що згорів у 1896 р.)—і батько надзвичайно гарно грав Кречинського у „Свадьбе Кречинского“. Про участь батькову в цих виставах згадає в своїх спогадах Людмила Михайлівна Драгоманова. До драматичної творчості батько взявся з юнацьких років. І він і М. В. Лисенко дуже любили згадувати про їхню першу незакінчену оперу „Гаркуша“. Почали вони її писати в 1864 р. Батько склав лібретто, а М. В. Лисенко за різдвяні свята написав половину першої дії. Тож молоді автори разом з нашою мамою їздили по сусідах та родичах демонструвати оперу. Оперу слухали з захватом, а партії виконували так: батько співав самого Гаркушу, мама—Сотничиху, а М. В. Лисенко—решту дійових осіб і хор. Я пам'ятаю і музику тієї опери. Вже в зовсім похилому віці і батько і М. В. Лисенко любили, згадуючи минуле, програвати і цей перший твір. Починалася опера хором розбійників. І слова і музика були дуже романтичні:

Чорні хмари на небі збираються,
Темно геть скрізь, мов в могилі!

А в музиці в басах рокошучі акорди і тремоло... Поволі нарастають звуки, віщуючи щось невідоме, але жахливе... Чиста італіанщина!—Хоч уже і в цій „опері“ пісня сотничихи і жіночий хор мали чисто український колорит.

Другим і вже цілком закінченим батьківським твором була „Андрешада“. І цю комічну оперу і музику до неї скомпонував М. Лисенко—обидва автори до останніх років життя любили її згадувати, а ми ще дітьми співали її від початку до кінця. Історія її виникнення коротка. У Київ призначений був директором першої гімназії Андріашев, чорносотенець, кар'єрист, панський підхлібник. Цей урядовець царського уряду задумав видати „Народний календар“ (до того часу були по-

ширені польські календарі, переважно бердичівські). Матеріали до календаря складали Андріяшеву гімназійні учителі, збираючись у нього по суботах. Роботу вчителі проводили без оплати, сподіваючись „на великі і багаті милості“. Подаю тут цікавий документ — лист О. А. Лисенко, першої дружини М. В. Лисенка, учасниці першої вистави „Андрасіади“. (Оригінал зберігається у мене.)

„Посвідчую, що комічна оперета „Андрасіада“ написана в зиму 1866-67 року. Лібретто написано М. П. Драгомановим спільно з М. П. Старицьким. Перший давав усіякі довідки про Андріяшева, що був тоді директором першої гімназії (Драгоманов там учителював), а Старицький укладав у вірші. Лисенко ж написав музику, — зробив попури з усіяких італійських оперних мотивів. Писана оперета для власної розваги і вперше виконувалася у вересні 1868 року в оселі Драгоманова та Старицького, що жили тоді разом на Жилианській вулиці. Роль Андріяшева виконував Старицький, а жінку Андріяшева — я. Ольга Лисенко“.

Оперета різко висміювала і самих учителів, і хитромудрого директора. Сюжет був злободенний, до того ж Лисенко підібрав надзвичайно вдало музику. Звістка про оперету хутко оббігла Київ, навіть у вищих сферах урядових довідалися про неї і, обурюючись прилюдно, потай з великою вітхою слухали дотепні куплети. Особливо подобалися арієти самого Андріяшева, наприклад:

Я подарком почтил
Губернатора дочеръ,
И за то получил
Указанье на дверъ.

Меткий, та нерозсудливий Андріяшев, щоб запобігти губернаторській ласки, підніс дочці його якийсь несесер, і неактовність цього вчинку дали йому відчуття в досить прикрий формі. Батько і сучасники тих вистав „Андрасіади“ не раз оповідали, що всі гімназисти і-ї гімназії співали „Андрасіаду“ і, як тільки бачили десь свого директора, зразу ж починали насивідувати чи наспівувати мотив відомого тоді романсу „Хуторок“, а на цей мотив і було покладено слова куплетів самого Андріяшева. Ця оперета була не тільки веселим жартом, але й досить гострою сатирою на службові відносини педагогів і їх начальства, і на хитромудрого директора.

Початком серйозної драматичної творчості і режисерсько-організаторської діяльності батька можна вважати аматорські вистави в помешканні М. Ф. і С. Ф. Ліндфорсів у 1872 р. Ліндфорси були давніми приятелями наших батьків. Це була висококультурна родина. У Ліндфорсів був гурток знайомих людей з передовим і гуманним напрямом, з якими злилися і ми дружно — пише батько в своїх спогадах про М. В. Лисенка („Киевская старина“, 1904). Спочатку виставляли „Чорноморців“. Гадали виставити „Чорноморський побит“ Кухаренка, але сцени ці були зовсім непридатні до вистави, тому батька й попросили переробити їх на оперету. Батько склав лібретто, а Лисенко написав музику. Оперету було виконано, як на аматорів, дуже добре, вистава справила велике враження. П'єсу виставили вдруге, і успіх її і захват глядачів були ще більші. Це окрило і авторів і виконавців, і обидва автори взялися написати вже цілком оригінальну оперу, спинившись на сюжеті гоголівської „Ночи под рождество“; назвали вони свою оперу, зважаючи на те, що у нас колядують не перед різдвом, — „Різдвяна ніч“.

Оперету було спочатку написано на два акти, і дія, зважаючи на умови домашньої сцени, відбувалася тільки в Чубовій та Солошній хаті. Аматори виконали чудово і цю оперу. Виконана була ця опера порівняно прекрасно і викликала у глядачів невимовний захват, зал не міг вмістити глядачів, від маси публіки навіть гасли лампи. Друга вистава привабила ще більше глядачів. Загальне бажання було — розвинути сюжет і музику до справжньої оперної п'єси, яку й дати в міському театрі, — пише батько. — Я негайно розвинув текст для музичальної комедії, розпланувавши її на 4 дії і 5 картин. В цю оперу ввійшов уже зовсім новий акт у Пацюка, зображеного мною хоч і „характерником“, але в той же час і патріотом, представником уламків Запорізької Січі¹.

Вистава опери „Різдвяна ніч“ стала цілою епопеєю в житті київської української громадськості. Багато людей об'єдналося навколо цієї справи, розподілено було обов'язки: музичною частиною керував, звичайно, М. Лисенко, режисером був батько, етнографічної правильності пильнував Чубинський, а господарською частиною завідував Л. Марковський. Брав близьку участь у цій справі і М. П. Драгоманів.

Всі ті, що згадують виставу „Різдвяної ночі“ — Олена Пчілка, Л. Кобилянський і інші, — з надзвичайним захватом пишуть

М. П. Старицький
(ліворуч) і Бет-
лінг — студенти
(1858-59 рр.).

про неї. А з якою радістю говорили про неї і всі ті, що брали в ній участь, і ті, що були лише глядачами!

Організатори справи поставилися до неї надзвичайно уважно. Цілу осінь і зиму 1873—74 року готувалися до вистави. Репетиції відбувалися в нашій господі і в господі Ліндфорсів. Для хорових репетицій батько наймав окреме помешкання на розі Золотоворітської вулиці — одповерховий будинок (він тепер стоїть такий самісінкий, як був того часу). Туди поставили рояль, деякі меблі і оселили в помешканні, як господаря, студента Миколу Вунча, людину дуже музичальну, що де в чому допомагала Лисенкові. Лисенкові випало найбільше роботи, і він, не зважаючи на свої уроки, пірнув у справу з головою.

Оперу мали виставляти в оперному театрі, але антрепренер Бергер заправив нечувані гроші — 750 карб. за ранок! Правда, це було на масяці, та ще, останніх днів тижня він не схотів віддавати, а згоджувався віддати тільки понеділок, вівторок, середу й четвер. Марковський, що завідував господарською частиною, не згоджувався на такі умови, боячись збитків, але сестри Ліндфорс згоднілися прийняти всі збитки, які б вони не були, на себе, і умову з Бергером було підписано.

Опера пройшла блискуче або, краще сказати, прийнята була публікою з неймовірним ентузіазмом, — пише батько, — всі нотири вистави підряд були повні-повнісінькі, з приставними стільцями, і вирученою сумою не тільки оплачені були всі витрати по театру, декораціях, переписуванню нот, але навіть остачу в 375 крб. відправлено було в Самару голодаючим¹.

І чорносотенна преса не могла не визнати надзвичайного успіху опери, але з цього ж моменту і почалося цькування батька. Почалася справа з Пацюка. Всім відомо, що являв собою Пацюк в оповіданні Гоголя, а батько одминив його, надавши йому образу запеклого борця за права народу. Звідси ж і почалося обвинувачення батька в державному сепаратизмі.

Після вистави „Різдвяної ночі“ Лисенко поїхав до Петербурга, і вже без нього сам батько організував і виставив аматорськими силами „Чорноморців“. Вистава відбулася в колишньому Біржовому залі, — це було десь у Липках. Вистава мала також великий успіх, народу була сила, приймали виконавців з великим захватом.

На цьому покищо й припинилася діяльність аматорського драматичного кола, бо відомий указ від 18 (30) травня 1876 р. заборонив українські театральні вистави. Я кажу — покищо, бо думка про заснування з аматорів української сцени драматичного товариства, яке давало б постійні українські вистави, ніколи не залишала батька і він не раз брався до цієї справи. Отже, хоч прилюдних вистав було абсолютно неможливо влаштувати, організувалися приватні аматорські вистави для тісного кола глядачів. Однією з таких вистав була дуже цікава вистава „Гамлета“ в перекладі батька. Було це в 1878 р. Відбулася вистава вперше в помешканні М. В. Лисенка (на Хрещатику, в будинку Мезера, проти вулиці Леніна), вдруге — в помешканні О. Я. Кониського (бульвар Шевченка). Виставляли не всю трагедію, а тільки три сцени — сцену Гамлета

¹ М. Старицький. „К биография Н. Лисенко“. „Киевская старина“, 1904.

¹ Ibidem.

М. П. Старицький
(1862-63 pp.).

з матір'ю, сцену божевілля Офелії, відому сцену Полонія з Ляертом і Офелією і монолог „Жити, чи не жити?“. Я добре пам'ятаю ту виставу,— вона на мене справила велике враження. Оформлення сцени було добре і давало колорит доби: стіни завішані були темними килимами (гобеленів не знайшли), старовинні меблі, воскові свічки у високих шандалах, убрання історичне. Ролі розподілено було так: Гамлет — батько, Офелія — О. Лисенко, Полоній — М. Лисенко, Королева — О. П. Цвітковська, — не пам'ятаю тільки, хто виконував Ляерта.

Не можу втриматися, щоб не подати тут комічного епізоду тієї вистави, — про нього не раз згадували в нашій родині і серед наших знайомих. М. В. Лисенко, граючи Полонія, згідно з ремаркою п'єси сховався за килим. Йому довелося просидіти там довгенько в повній темряві; та ось Гамлет витягнув його за килима, і Лисенко, коли світло вдарило йому в очі, затупив очі рукою, забувши, що він уже вбитий.

В сфері театральної діяльності батька настала перерва. Крім самого указу, до цього спричинилося посилення реакційної діяльності уряду. У цей час відбуваються студентські заколоти. Головні керівники студентського руху в Києві — брати Драганевичі, Дебагорій - Мокрієвич, Фень, Бать, Козловський, Молчановський та інші — вони постійно відвідували наш дім.

Крім загальнополітичних причин, до студентських заколотів у Києві спричинилося й те, що саме в цей час царський уряд, наляканий широким розмахом українського руху, почав рішучу боротьбу з київськими „хохломанами“, з київським „україно-фільським кагалом“. Одним з найвиразніших членів цього „кагалу“ й був батько. А на цей час трапилася в Києві ще одна революційна подія — вбивство жандармського полковника, барона Гекінга. Цей барон Гекінг вчився разом з батьком у Полтавській гімназії і протягом усього гімназійного курсу був з батьком в одному класі. Він не один раз кликав батька до себе і попереджав його, що жандармські агенти доносять йому про те, що в нашому помешканні відбуваються різні збори та збіговиська і просив батька бути обережнішим. Дарма! На якийсь час батьки нібито ставали обережнішими, але пересторога жандармська швидко забувалася.

Отже в Києві сталася велика революційна подія: вбито жандармського полковника Гекінга! Вбивці пощастило втекти, але в руках тих, що гналися за ним, залишилась його носова хустка. То була звичайна полотняна хустка невеликого формату, на якій були вигантовані дві літери — „Л. С.“ та вибито чорнилом — „№ 40“. Жандарми кинулися з цією хусткою по всіх дівочих та хлоп'ячих інтернатах, до пансіонів, інституту і кадетського корпусу — і знайшли: носова хустка належала вихованці пансіону Криницької — Людмилі Старицькій. Так, це була моя хустка. Жандарми зобов'язали і начальницю пансіону, і кастеляншу нікому не казати про це, — до того ж це сталося літом, тому й батьки мої не дізналися про цей факт своєчасно.

Ми жили тоді на Куренівці, — батько заклав там „сухарний завод“. Це була величезна садиба з відповідними будівлями, з ставком і великим будинком, де ми жили. На заводі працювало багато робітників, було багато службовців, а до того до нас приїждило і приходило з Києва багато знайомих, студентів і не один раз залишалися вони й ночувати у нас, бо

тоді між Києвом та Куренівкою їздили кінями або ходили пішки.

Одного ясного літнього дня батьки наші поїхали до міста, а ми лишилися самі з нашою вірною господинею — Мотроною Штундер і з нянькою меншої сестри. Все було спокійно. Коли ж враз несподівано затупотіли коні і на дворинце влетіла ціла батова кінноти — блискучої, пишної, і вмиг оточила наш будинок. Нас з сестрою це дуже зацікавило, та в ту ж хвилину розчинилися двері і в хату влетіла Мотрона, бліда, поплотніла... вже з одного погляду на неї ми зрозуміли, що сталося щось страшне.

— Нешастя! Маня, Люда... — зашепотіла вона. Жандарми... буде трус... оточили весь будинок.

У ту ж хвилину до кімнати ввійшло двоє військових: один старший, опасистий, другий молодий, стрункий. Двоє поводитись дуже ласкаво й привітно. Вони перш за все спитали в Мотрони, хто є вдома, і, довідавшись, що господарі поїхали до міста, але мають незабаром повернутися, наказали Мотроні, щоб вона йшла виконувати свої обов'язки, а вони зачекають тут. Мотрона хотіла було забрати нас з собою, але старший спинив її.

— Ні, сказав він Мотроні, — ти йди собі, а ми побалакаємо з дітьми.

Мотрона кинула на нас пильний погляд, але мусила підкоритись і вийшла з хати. Ми залишилися з жандармами самі. Мені було вісім років, сестрі — одинадцять.

Старший почав з нами розмовляти: рухи його були такі м'які, слова такі ласкаві, голос такий солодкий, що неприємне почуття від Мотроного переляку і її пильного погляду одразу зникло. Він почав нас розпитувати про те, хто у нас буває, чи приходять студенти, чи ходять вони по заводу, про що говорять і таке інше.

Несподівано для мене сестра моя різко зауважила ім:

— Ви не маєте права допитувати нас без тата й мамі.

Старший з військових усміхнувся і лагідно відповів:

— Та хіба ми вас, дитинко, допитуємо? Ми просто хочемо porozмовляти. Ну, крихіткі, яка ж із вас Людмила?

Мене, власне, здивувало те, що сестра визналась на цих лагідних військових, і я відповіла весело:

— Я.

— А, так це ти — Людмилочко? Він посадив мене до себе на коліна, погладив мене по голівці, а молодший вийняв з портфеля носову хустку, показав мені її і запитав:

— Чи не твоя це хусточка, Людмила?

Я впізнала свою хусточку і відповіла:

— Моя.

— Ось бачиш, твоя хусточка була в руках тієї лихого людини, яка вбила нашого друга. Як ти гадаєш, яким чином могла вона дістати твою хусточку?

Я й не задумалась:

— Дуже просто: мабуть я залишила її в залі, а у нас так багато людей буває, дець був і він, і підняв мою хустку.

Жандармам цієї відповіді тільки й треба було, старший знову лагідно усміхнувся і хотів було провадити „розмову“ далі, але в цю хвилину почувся кінський тупіт, сестра глянула у вікно і скрикнула радісно:

— Мама й тато!

Миттю скочила я з колін лагідного жандарма, та він і не втримував тепер мене, і ми з сестрою вибігли на ганок. Дійсно, тополевою алеєю, яка йшла просто від воріт до ганку, котив екіпаж, а в екіпажі сиділи батько й мати, і знати було з їх облич, що вони страшенно схвилювані, але повертати було неможливо, жандарми одразу побачили їх, — кіннота розступилася, екіпаж підкотив під самий ганок, вершники знову з'єднали коло — пастка! Звичайно тато й мама привозили з міста силу різних господарських покупок, але тепер у них в ногах лежали чомусь тільки перетягнуті ремнями подушки. Мотрона підбігла до екіпажу.

— Бері подушки! — уривчасто сказала мати і вистригнула з екіпажу.

Мотрона якось надзвичайно легко підхопила подушки, мати й вона повернули з передпокою до дитячої кімнати, а тато пішов просто у залу, — там уже чекали на нього. Ми з сестрою кинулись за мамою, вона стояла з Мотроною в дитячій кімнаті, подушки лежали долі.

— Давно почали трус? — спитала мама, і я наче не впізнала її голосу, такий він був напружений.

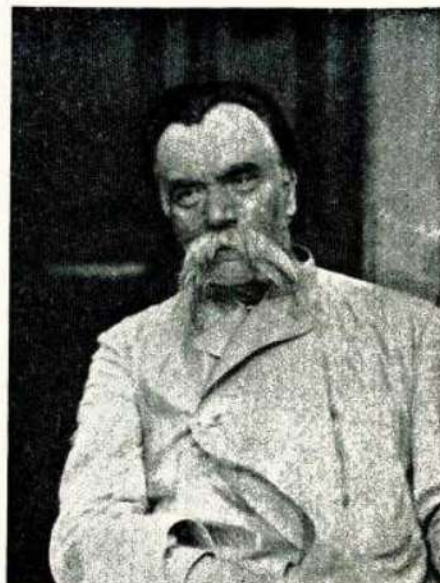
— Ні, чекали на вас.

— Що робити? То ж усе — нелегальщина, прокламації.

І Мотрона і мама замовкли.

— Сюди йдуть! — шепнула сестра.

Ми зрозуміли, що зараз скоїться щось страшне, але ніхто не ввійшов у дитячу, — це жандарми пройшли в залу. Нам здалося, що минула година, а то була одна мить!

— Сюди, сюди, несімо в пральню, — зашепотіла Мотрона.
— А праль? — прошепотіла хутко мати.
— Нема, пішла додому... знову заплала... не вернеться.
І мати й Мотрона підхопили обидві подушки. За дитячою була перехожа, а там далі — пральня і кухня.

В пральні в балії та в ночвах лежала намочена білизна.
— Сюди, сюди, давайте швидше, Маня й Люда, витягайте! — зашепотіла Мотрона.

Ми кинулися до подушок. Мама почала розстібувати ремні, та руки не слухалися її, — нарешті, вона розпустила ремні.

В пошивках і сліду подушок не було, а було повно напихано писаного й друкованого паперу.

— Несіть сюди, сюди! — командувала Мотрона.

Ми хутко зносили все до балії, а Мотрона топала в ній папері й накривала їх білизною. В балії було вже повно, тоді вона взялася до ночов.

— Пропаде ж усе, — завважила було мати.

— То хай і пропадає! — гримнула Мотрона. — Нащо було сюди везти? Завжди такого нароби́те! — Вона з серцем втомачила решту паперів у помийне відро, ще й присипала зверху сміттям. — А тепер ідіть уже та скиньте шляпу, наче ви оце переодягалися з дороги!

Все було зроблено — і мати, і ми за нею ввійшли до залу. В залі на кріслі біля столу сидів батько, а напроти нього — один на кріслі, а другий — на дивані, сиділи наші знайомі жандарми. Портфель молодшого лежав на столі. На всіх дверях стояли жандарми, а поміж них метушилась якась людина в штатському вбранні, надзвичайно вертка, — вона то наближалась до старшого і, запопадливо зігнувши свій стан, вислухувала накази, то перебігала до жандармів і загадувала їм щось. Коли мати ввійшла, молодший із наших знайомих надзвичайно ввічливо попросив її сісти і елегантним жестом підкотив їй крісло. Ми стали за маминим кріслом. Тато сидів напроти, руки він поклав на поруччя крісла, закрив ногу за ногу, був нібито спокійний, тільки дуже блідий, та нога весь час неспокійно тремтіла, — знати було, що він стримує себе. А з кабінету жандарми все виносили цілі пакети шпатель, меткий штатський досвідченою рукою розбирав усе, деяке писання відкладав набік, деяке підписав начальникам, витягав листи з конвертів, хутко перебігав їх очима, на деяких робив олівцем помітки і подавав їх начальству. Мовчки дивився батько на те, як господарювали в його паперах непрохані гості, тільки кусав губу, та нога все здригалася. Нарешті процедура з переглядом паперів закінчилася.

— Дозвольте переглянути ваш гардероб? — звернувся з м'яким нахилом голови старший жандарм до батька.

— Для чого ця комедія? — батько знизав плечима. — Адже ви тепер — хазяї в моєму домі.

Старший жандарм хитнув головою штатському. За кілька хвилин жандарми почали виносити із спальні мамині сукні, татові костюми, та й нашу одешню. Все те виверталося, обмачувалося і складалося до купи. Штатський виніс із спальні нового батькового сюрдута.

— Сюрдут ваш? — він ввічливо повернувся до батька.

Батько знову знизав плечима.

— Чужих костюмів не ховаю в своїх шафах.

Штатський нахилив голову і почав оглядати кишені, з однієї вибив олівець, а з другої — візитну картку. Батько дивився з презирливою посмішкою на всю цю процедуру. Враз тонкі пальці штатського побігли по лапах сюрдута і... спинились.

— Дозвольте підпоро́ти підкладку? — запитав він батька.

Тато знову знизав плечима, але я побачила, що по обличчю його перебігла тривога. Штатський легесенько підпоров підшивку сюрдута і витягнув невеличкого конверта. Начальники мов витяглися. Я чула, як мама рвонулася було з крісла і прикипіла до місця. Батько зблід.

— „Михайлу Петровичу Старицькому“, — прочитав у голос штатський. — Лист до вас? — запитав він батька.

— Як бачите.

В голосі батьковому я відчула, що сталося щось страшне.

Штатський хутко витягнув з конверта листа, кинув на нього оком і подав старшому. Це був лист, дрібно списаний жіночою рукою. Той перебіг очима листа, щось хитро-радісне промайнуло по його обличчю.

— Гм... Пояснення ви, звичайно, зумієте дати? — звернувся він до батька, урочисто згортаючи листа.

А справа була ось у чому. В Києві на той час був попечителем навчальної округи Антонович. Була в нього дочка, вже не така молода панна, якась хвора людина. Десь познайомилася вона з батьками і одного разу, цілком несподівано, тато одержав від неї листа. Лист був надзвичайно експансивний, — вона писала, що, не зважаючи на її соціальний стан, вона тільки й марить про повалення самодержавства і просила батька прийняти її „в свою партію“, казала, що хоче

боротися разом з усіма революціонерами і радо піде на найкрайніші засоби і т. п. Тато читав декому з товаришів цього листа, — всі сміялися з несподіваної адепти, але радили батькові негайно знищити листа і не відповідати нічого екзальтованій панні. Батько чомусь одразу не знищив листа, забув за нього, а коли в місті почалися арешти, згадав про листа, кинувся його шукати, — лист зник, його не було ніде. Довго бідалася з тим мати, нарешті стали на тому, що тато сам знищив листа і забув про те. І ось тепер цей лист лежав на столі перед жандармським полковником.

Що він віщував? Почалась тяганина. Коли б цей лист не був листом дочки попечителя навчальної округи, батько загинув би, але самій адміністрації треба було зам'яти цю справу. Може й через це, а може й тому, що батька взагалі вважали неблагоннадійним елементом, але, — не пам'ятаю вже, хто саме, але якась вірна людина — попередила його, що він призначений на заслання до Коли.

Батьки вирішили емігрувати закордон, а нас, дітей, — нас було вже на той час троє, — залишити у діда й бабуні — Віталія Романовича та Ольги Єремівни Лисенків. Був вечір. У дідовій господі зібралися ми, М. В. Лисенко та ще кілька товаришів. Віконниці були зачинені, горіли свічки. В дідовій господі ніколи не світили лампи, бо господарі не вірили в цю новину і казали, що всі пожежі — наслідок ламп. Тато прощався з товаришами, а мати пригортала нас. Усі були схвильовані. Від'їзд було влаштовано так: власними дідовими кінями батьки мали доїхати до Кам'янця, там одержати у губернатора паспорт і знову такі власними кінями — закордон.

Ми з сестрою розуміли все, що сталося, і тільки стримувалися, щоб не плакати, бо мама так пригортала, так цілувала нас, так припадала до нас, а дід — сивий, аж срібний, з добрими блакитними очима, що блимали спід сивих брів, — усе ходив по хаті з кутка в кутку і, спиняючись біля мами, повторював: „Більше мужності, більше мужності...“ Але я бачила, як, доходячи до кутка, він блимав очима і втирав носа хусткою. Дівчина ввійшла і сказала, що коні вже стоять. Батько підвівся, всміхнувся якось невесело.

— Мов заєць...

Почали прощатися. Бабуня плакала й хрестила маму... дідуся заспокоював... Посідали... встали... перехрестилися. Нам не дозволили вийти, щоб не звернути на від'їзд уваги сторонніх, та й своїх. Прощаючись, Микола Віталійович удавано весело повторював:

— Тьоті Марії Василівні цілуєте ручки, та не забудьте привезти мого любимого агурсового варення!

Винесли невеличкий пакунок речей, вийшли тато й мама, Микола Віталійович та дідусь. Затупотіли коні, — покотила карета.

За кордоном батьки пробули щось близько двох років. Повіяло теплим вітром, і разом з ним повернулися й вони, і знову взявся батько до своєї основної праці, до літератури й видавництва. Належної української дитячої літератури не

було, треба було її творити. Переклади казок Андерсена, байок Крилова, оповідань Гоголя і т. ін. робилися насамперед для нас і, ще недруковане, читалося нам. Зранку, принаймні до полудня, а то й до обіду батько писав у своєму кабінеті і дуже любив читати свої твори мамі і нам, і я завжди з цікавістю слухала їх. Були ще неодмінні слухачі — це наша Мотрона — Мотрона Ігнатівна Штудер і Аврам Семенович Мінц.

Мотрона була у нас спочатку за покоївку, а потім її права й обов'язки дуже поширилися, і вона була вірним другом нашої родини. Вона вже потім, у літах, гримала на батьків за марнотратство, необережність, але варто було комусь зачепити наш рід — начувався він біди! Які прокльони, які тільки хвороби не накликала на нього Мотрона! І чому бандерську, і холеру азіатську, і гостець, і правець, і такі, що згадати не можна... А коли батько після антрепризи втратив своє майно і Мотрона вже не могла хвалитися перед сусідами пишністю нашого роду, тоді вона зверталася до минулого! Але, обминаючи ці комічні риси, скільки благородства було в її душі! Як допомагала вона в переході нелегальщини, в організації втечі непевних з жандармського погляду елементів! Вона давно вмерла, і могила її десь затоптано і зрівняно з землею, але мені хотілося вирвати з пащі забуття цей образ, образ неграмотної, але щирої, чудової людини. До того ж це був живий інститут фольклору. Яких пісень, казок, загадок не знала вона! А страховини! І про мерців, і про вовкулаків, і про перевертнів. Мову вона знала чудово, і батько не раз звертався до її авторитету.

Не менш цікавим типом був і другий „огнищанин“ нашого дому — Аврам Семенович Мінц. Через тяжку хворобу серця лікарі послали батька в 1870—1871 році на зиму до Могилева-Подільського (курорт!). Там прибавив до нас молодий „мішурис“. З фаху він був дрібним фактором (торгував ще й гарно виробленими з цукру цукерками), цілі дні бігав, робив якісь дрібні гешефти. Він сподобався батькові своєю веселою вдачею, доброю українською мовою і чимсь незвичайним для того середовища, в якому він народився, — він був поетом в душі. Ми з сестрою страшенно любили його! Він знав силу якихось фантастичних оповідань з біблії чи з давніх переказів.

Але ж атмосфера життя М. П. Старицького не обмежувалась тільки мистецтвом та літературою, — помешкання наше було штабквартирою українського поступового громадянства. Друзі батьків моїх, відомі революційні діячі — Люда Волькенштейн (шліссельбуржанка), брати Драганевичі, Дебагорій-Мокрієвич, Сергій Кулябко, М. Ковалевський і М. Ковалевська, яка так трагічно на каторзі закінчила своє життя, Варенька Доманович щоденно перебували у нас. Пам'ятаю добре ті дебати й розмови, що кипіли завжди в нашій господі.

Пам'ятаю і той страшний день 1879 р., коли в Києві вішали. Що діялось у нашій господі! Приходили одні, перекладали страшні подробиці, набігали знову нові групи молоді — і все це горіло, все це палало бажанням помсти, а батько, блідий, мов пологот, міряв важкими кроками кімнату і, спиняючись іноді, кидав молоді, гарячі слова. Мама шарпала нервово хустку і повторювала одну фразу: „Quand-on le tust-ça?“.

Взагалі, і не тільки в такі дні, а й звичайно молоді не переводилися у нас в хаті. Мамин брат, Андрій Віталійович Лисенко, на той час студент Київського університету, був найбільшого напрямку¹, і всі товариші його були нашими огнищанами. І явки, і сходки призначалися в нашій господі. Поза тими нелегальними зборами відбувалися у нас і періодичні збори легальних громадських товариств.

Так кипіло життя в тій господі в домі Каліти проти Золотої брами. Він і тепер стоїть, той двоповерховий будинок, точнісінько такий, яким він був шістдесят років тому.

Поміж усіх громадських та літературних справ батько ще не залишав і малярства, — він мав до нього нахил, любив акварель і вже зовсім дорослим ходив вчитися до школи малювання Мурашка. Але основною працею була література. Власне, ця літературна діяльність і завдавала батькові багато горя і образ, — поперше, від адміністрації, подруге — від ідейних ворогів, потрете — і від своїх товаришів.

Незабаромgrimнув Емський наказ, заборона вистав, літератури, крім красивого письменства. Разом з цим указом прийшла й заборона Географічного товариства, — легальної звисі нелегальної діяльності українського громадянства, припинили й „Киевский телеграф“ і почали адміністративно висилати самих громадян.

Усе це викликало вибух страшенного обурення серед громадянства. Беренштам пише Драгоманову в серпні 1876 року: „Я вже говорив вище про озлоблення: воно загальне, у всіх в голові помста, скажу я тепер, коли відправлю лист вірною оказією. Всі настроєні до більш інтенсивної, більш крайньої праці, — і Коля [Лисенко], і Михайло Верстович [Старицький], і Нечуй [Нечуй-Левицький]“².

Та помста — помста, а становище було безпорадне! Вже через рік сам батько характеризує його так у листі до Драгоманова: „Тут не життя, а якась дрімота! Перекладаємо й пишемо на закутках иншком, бо цензор, здається, нічого в Петербурзі не пропустить, не взираючи на те, що белетристика не заборонена. На мене цілу зиму кувалися всякі і різні поклепи і доноси; тепер теж чіпають. Здоров'я зіпсувалось зовсім. Чи ж початок кінця? Думаю цими днями поїхати загранично“³.

Та завзятість перемогла тимчасовий занепад духу. Не зважаючи на заборони, батько видає переклад „Гамлета“. На мою думку, найрозсудливіше за всіх поводить себе Старицький, — пише Житицький, — переклав сербські пісні, тепер запрошує вислухати переклад „Гамлета“⁴.

Переклад „Гамлета“ був виданий, але цей переклад урвав батькові не один рік життя! В цей самий період батько видав ще два томки віршів — „З давнього зшитку“.

Не буду тут спинятись на тому, скільки клопоту зазнав батько в боротьбі з цензурою. Один цензор затримував твори спеціально для того, як він сам казав, — „щоб не сказали, що поверхово читаю“, інший зовсім забороняв усе, навіть проти всіх указів і наказів! Нарешті, батько, згадавши старе прислів'я — „не підмажеш — не поїдеш“, дібрав способу. Він закладав у зошити „катеринку“ (сто карбованців) і так подавав його цензорів, — і справді, справа полегшала.

З перших років роботи батька на літературній ниві чорносотенна преса взяла його „під обстріл“. Вже після постановки „Різдвяної ночі“ „Киевлянин“ закинув батькові сепаратизм.

Кожну нову батькову книжку — і „Казки“ Андерсена, і „Сербські думи“, і „Байки“ Глібова, переклади Гоголя, і власні його вірші зустрічали глузуванням, цькуванням та натяками на антидержавні заміри. А коли виїшов переклад „Гамлета“, російська чорносотенна преса оскаженіла. Почалося цькування. Хтось пустив п'ятку, що відомий мононог „To be or not to be“ батько переклав так: „Бути чи не бути, ось в чім заковика“. В „Киевлянині“ працював фейлетоніст Неізнестний, у кожному своєму фейлетоні, — до речі чи не до речі, — він згадував цю „заковичку“. Батько писав листи і до редакції, і до самого редактора проф. Піхно, — дарма! На другий день в „Киевлянині“ знову з'являлась нова стаття, і знову — той самий „Гамлет“, ті самі дотепи, глузування, навіть зовсім непристойні, як от, наприклад: „В перекладі Сумарокова, — пише Неізнестний, — Офелія говорить Гамлету: „О, князь мой дорогой, яви себя в народе, а я пойду отдам последний долг природе“. Ми б порадили їй захопити з собою переклад „Гамлета“ Старицького“.

Аж тільки тоді, коли батько подав на співробітника „Киевлянина“ до суду і суд засудив його за наклеп, — перестали згадувати в „Киевлянині“ і в журналах, подібних до нього, цю „заковичку“. А скільки образ зазнав батько зза цього глузування! Попередники батькові, що бралися до перекладів на українську мову класичних творів, ставились до своєї роботи досить вільно, тобто обминали важкі місця, або перекладали їх своїми словами. Батько поставився до цієї справи інакше. Вже в передмові до „Гамлета“ він висловив свій погляд на цю трагедію, а ще конкретніше він пише про це в листі до української письменниці В. О. О'Коннор-Вілінської: „З приводу моїх літературних праць мені довелося прийняти багато нападів і прикrostей не тільки від лютих ворогів („Киевлянин“, „Московские ведомости“), але навіть і від своїх близьких. Пам'ятаю, що у всіх перекладах, за які я брався, моїм головним завданням було передати усі тонкості тонів первотвору тими ж самими барвами, я уникав обминати трудне місце або перекладувати його власними словами, або іноді й зовсім випускати, — ні. Мені хотілося виробити саму мову до повного комплексу всіх барв на папірі“⁵.

Особливо почали дошкуляти батькові і свої і чужі після відомої статті Костомарова, де він, розбираючи батькові переклади, напав на слово „байдужий“, „байдужість“, доводячи, що це такі ж абсурдні вирази, як сказати по-російськи „всенепочемный“, „всенепочемный“. На підставі таких своїх ви-

¹ Таким залишався він і до кінця життя. Під час першої революції залізничники станції Знамянка обрали його на голову революційного комітету. Потім він емігрував закордон.

² Архів Драгоманова, т. I, стор. 178.

³ Ibidem, стор. 181.

⁴ Ibidem, стор. 134.

⁵ „Літературно-науковий вісник“, 1914, кн. IV, стор. 48-49.

снівків Костомаров радив залишити всіх Шекспірів, Гете і Міцкевичів і братися лише до української літератури „для хатнього вжитку“.

Про те, яке враження справив на нашу громадськість цей виступ відомого історика, писала і Олена Пчілка, і Ів. Франко, — я тільки хочу додати, що він тяжко вразив батька. Скільки важких сердечних нападів зазнав він, — годі й згадувати!

Твори кожного письменника — це почасти його автобіографія, особливо ліричні вірші. В батькових віршах залишилися болючий стогін людини, скривдженої її приятелями:

Де задріст зла вергала зза кутка
На страдника і стріли і каміння.
Вербуючи і з дружнього гуртка
Поплечників без серця, без сумління.
Гнобителю природних наших прав!
О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав!
За серця жар, за вибухи змагання,
За сянку моїх питимих мрій
Сподіванку народного пробудка
Не раз мене всипав наклепів рій, —
І від кого ж? Від брата - недолюдка.

В цій боротьбі пливало життя.

За кордоном батьки наші пробули щось близько двох років. У 1880 році пізно восени приїхали батьки до Києва і найняли помешкання на Прорізній вулиці. Хоч помешкання наше було порівнюючи й невелике, але ж одразу почали збиратися до нас люди. Прийшов до нас уперше і М. Садовський. Тоді він ще й не думав про артистичну кар'єру, був офіцером, ходив у військовій формі. Яка це була весела удатлива людина! Ми його страшенно любили! Він грав на губах, удаючи бубна, якісь молдавські танці, оповідав різні анекдоти, та як оповідав! В очах, в кожному русі його так і грав талант! А коли він згадував про свої військові пригоди — моторошно ставало.

Не пам'ятаю добре, якого саме місяця (1881 року), раною весною спалахнув у Києві на Подолі погром. Ми якось поїхали човнами, звичайно, великим гуртом. Дніпро розлився, мов море. Коли ми повернулися і човни пристали до берега, зразу ж вчули ми страшний лемент і гвалт, — він котився з міста. З Подолу бігли люди, всі кричали, тягли, хто що міг. Погром! Чорний жах! Хутко повезла нас мама додому, а батько, студенти і взагалі молодь, що їхала з нами, кинулись на Поділ — рятувати! Вдома у нас було вже повно; всі знайомі євреї збіглися до нашої хати. Мама заспокоювала їх. Кілька днів, поки погамували всі розрухи, вони перебули у нас.

Восени 1882 року ми переїхали з села в нове помешкання на Мало-Володимирській (тепер вулиця Чкалова). Це було гарне і вигідне помешкання. Двоповерховий будинок стояв у дворі, другий поверх займали ми.

З молодих літ у батька була мрія — видавати свій український журнал. Ще тоді, коли батьки жили разом з Драгомановими, обмірковували вони вже справу видання газети або журналу (кінець 60-х років). У 70-х роках заходився батько вже з О. О. Русовим біля цієї справи, та указ 1876 року розбив усі їх заходи. І ось у 1882 році знову береться батько до цієї справи. Не сподіваючись, — і цілком слушно, — що йому дозволить видавати журнал, батько задумав видавати альманахи, — ті альманахи мали виходити щомісяця і, таким чином, замінити б періодичний журнал.

Почалась нова фаза життя. Як і завжди, тато цілком захопився цією роботою. Багато вже людей писало (Олена Пчілка, Софія Тобілевич і інші) про відсутність у батька тієї *jalousie d'artiste* (заздрість митця), властивої майже всім діячам мистецтва. Не було батькові більшої радості і втіхи, як знайти якогось молодого літератора, — ще той тільки надії подає, а батько вже в захваті і читає, виправляє його твори — і, дивись, з якоїсь нісенітниці і виходить щось добре.

Були серед таких молодих літераторів і такі справді талановиті, як ось Сергій Бердяев. Це був генеральський синок, далекий від революційного руху. Батько познайомився з ним, Бердяев почав вчати до нас — і яким ідейним, хорошим поетом став він потім! Я пам'ятаю, як уперше приїхала до Києва ще нікому невідома Л. О. Яновська. Вона приїхала до нас з своїм чоловіком — просити батька прослухати її оповідання. Звичайно, батько з радістю погодився на те. Читала Л. О. Яновська своє оповідання „Смерть баби Макарихи“. Батько з захватом вислухав її оповідання. Розхвалив, підбадьорив молоду письменницю і другого ж дня поїхав з нею до редакції „Киевской старини“. Оповідання було прийняте, і Л. О. Яновська ввійшла в сім'ю українських письменників. Приходив до батька і військовий лікар А. Хржонцевський, —

Зліва направо: О. І. Лисенко, М. П. Старицький, А. В. Лисенко, О. Є. Лисенко, М. В. Лисенко, В. Р. Лисенко, С. В. Старицька.

він написав російський твір — і батько знову підбадьорює автора, виправляє його драму. А що вже в трупі виправляє батько п'єс „домашніх“ драматургів — безціл!

Починаючи видання альманаху „Раді“, батько видрукував скрізь відозви, запрошуючи українських літераторів надсилати до редакції поезії, оповідання, драми. І посилалися поезії, повісті, драми. На жаль, більшість з них була макулатурою, але знайшлися і прекрасні, солідні речі. Кожному, навіть зовсім невідомому авторові батько відповідав, вказуючи помилки його твору, даючи поради. В „Раді“ ж уперше надруковані були і вірші Грінченка і Садовського, — добре причепурих їх, звичайно, олівцем редактора.

До цієї ж доби відноситься і влаштування великого, напів-притульного вечора пам'яті Т. Г. Шевченка в залі будинку „Мінеральних Вод“, де тепер Палац піонерів. У тому залі відбувалися завжди хоріві світанки М. В. Лисенка. Скористувалися з цього і влаштували великий вечір. Співав хор студентів і куристок, уперше виконували кантату „Оживуть степи й озера“, співали солісти, декламатором виступав батько, який читав свої вірші, присвячені Т. Г. Шевченкові — „За Каневом на височинній кручі“, „Красувала весна“ і інші. Після вечора відбулась вечеря. За вечерю виголошувалися промови, а найголовніше — організовано було збір грошей на впорядкування могили Шевченкової. Щедро посилалися гроші, бо й, справді, могила була в жахливому вигляді. Інженерові Якубенку доручено було поставити хреста на могилі Тарасовій, впорядкувати її, збудувати хатину для сторожа і приїжджих. Усе було зроблено. Простий, але височезний залізний хрест був поставлений над могилою. Його далеко видно було з пароплава, і люди, показуючи на чорний хрест, з побожною говорили: „Тарасова могила“. А коли, часом, збиралася на пароплаві молодь, то й заводили, наближаючись до могили, — „Як умру, то поховайте!“.

„Нема нічого таємного, щоб не стало явним“ — і таки довідалося „недрімливе око“ і про вечірку, і про збір грошей. Було за те клопоту і М. П. Старицькому, і М. В. Лисенкові. Тим часом сенатор Половцев приїздив ревізувати Південно-Західний край, і українська громадськість подала йому велику вмотивовану петицію з проською про дозвіл українських вистав. Дожидали відповіді на ту петицію, а тут несподівано приїхали до Києва Садовський і Кропивницький, які мали вже дозвіл на українські вистави. З їх приїздом стався великий поворот у батьковому житті.

Побачили ми вперше Кропивницького і Садовського у М. В. Лисенка, — це було щось після різдвяних свят. Садовського ми вже знали, а Кропивницького побачили тоді вперше. Не знаю, скільки йому було тоді років, — мабуть, років сорок. Був він високий, огрядний, не гладкий, але такі кремезні і з обличчя гарний. Він мав надзвичайно приємний голос, низький, оксамитний. Того ж таки вечора багато співали і він, і Садовський, — особливо вразив своїм співом Кропивницький. Він співав багато українських пісень, співав

з якимсь козацьким героїзмом, таким загонистим, завзятим. І зараз немов чую, як він співав того вечора „Переночуй мене, зелено діброво“ і „Гей, і не стелися, хрещатий барвінку“. Кропивницький справив на всіх найкраще враження, а нас, дівчаток-підлітків, він просто зачарував.

Артисти поїхали з Києва, але вже склали угоду з Іваненком, директором російської трупи, що грала тоді в театрі Бергоньє (тепер театр російської драми).

Настало 10 січня. Вже скрізь були наліплені афіші з оголошенням, що в театрі Бергоньє почнуться вистави „російсько-малоруської“ трупи Ашкаренка. У нас була своя ложа — поїхали батько, мати і ми з сестрою. Сила візників гнала до театру, їхали все знайомі, але багато було й зовсім незнайомих, а тротуарами поспішала молодь. Вже біля театру збився натовп людей, а в самому вестибюлі, біля каси не можна було й просунутись, — ми ледве добилися до вхідних дверей. Тут все таки було вільніше, публіка збилася тільки біля вішалок. Подалися й ми туди. Нарешті, й ця нудна процедура закінчилася, — шуби, калоші віддано, і ми йдемо до своєї ложи. Дзень-дзень, дзенькали ключі, капельдинери відчиняли ложі, публіка входила, займала місця, вийшли і ми. Глянули навколо — театр повнісінький, скрізь по ложах майоріло українське вбрання, стьошки, наміста, вишивані сорочки — дівчата і поважні громадяни пов'язані по-селянському хустками. Звертала на себе увагу ложа Вовк-Карачевських, і дочка, і син були в добірних українських вбраннях, та й самі батьки, на той час літні люди, були в стильному українському вбранні. Ложа Косачів теж звертала на себе увагу — і Олена Пчілака, і діти — Леся і Миша були в гарному українському вбранні.

Партер заливала чорна хвиля людей. Навколо стояв стриманий гамір, в оркестрі настроювали скрипки. Ось, нарешті, з глибини, пробіраючись між оркестрантами, з'явився дирижер у фракі, зійшов на поміст, оглянув оркестр, схилився, сказав щось найближчим оркестрантам, ударив по повітру паличкою, ще раз глянув на оркестрантів і махнув нею.

Побігли жваві, веселі звуки. Театр затих... ще дехто підсовував у ложі стільця, де-не-де відчинялися двері лож, хвилина — і все стихло в напруженому чеканні. Звуки оркестру урвалися. Заколювалася завіса.

Я не буду описувати першої вистави української трупи, я вже зробила це в іншому місці¹. Але й тепер, через 58 років, я бачу все, як воно було, і знову відчуваю ту радість, яку відчувала тоді. Ми, молоді підлітки, гімназисти, реалісти, обожнювали наших артистів, молодь влаштовувала їм нечувані овації, та і старша публіка надзвичайно щиро зустріла українських артистів. Для неї це були не тільки актори, це були громадецькі діячі.

Трупа Ашкаренка, що приїхала до Києва, була надзвичайно вбога, артистів було мало, а артисток і поготів! Хору зовсім не було, не було навіть костюмів, а про декорації вже годі й мови! Але доля українському театру таки всімилася на світанку його життя. Мов богатирі з казки, виступали на українській сцені першорядні таланти — Кропивницький, Садовський, Заньковецька, Карпенко-Карний, Саксаганський. Мало сказати — геніальні артисти, вони були глибоко народні генії, вони не у д а в а л и з себе народних типів у побутових п'єсах, вони були ними і в п'єсах історичних. Здавалося, старовинні портрети вийшли з своїх рам, зійшли на сцену. Хто вчив їх? Ніхто. Хто міг цьому навчити? Ніхто. Хто читав їм лекції? Ніхто і ніхто. Це саме історія скрісталізувалася в них, — і ожила.

Батько читав свою драму „Не судилося“ („Панське болото“). Слухали Кропивницький, Садовський, О. П. Косач, М. Ф. Комаров, М. Лисенко і ін. Кропивницький і Садовський зробили кілька цінних зауважень з погляду театральності — і батько був у захваті від таких слухачів. Читав у нас і Кропивницький свою драму „Дай серцю волю“. Зібралось багато слухачів. П'єсу слухали з великою увагою, п'єса сподобалась. Особливо сподобались прекрасні типи Івана та Микити і барвіста мова п'єси. Робили зауваження і батько і інші щодо сентиментальності Семена і мелодраматичності появи Марусі, що так не пасували до здорового реалізму п'єси, але взагалі п'єса всім сподобалась.

В трупі не було гардеробу, так що, наприклад, на виставу „Ковбаси і чарки“ брали для Шпоньки татову єнотову шубу

(яку він одягав для далекої подорожі на село), а для Шила якусь стару чумарку і т. ін. Коли ж треба було виставляти „Дай серцю волю“, то в трупі не вистачило дійових осіб! На роль Одарки запросив Кропивницький О. А. Лисенко, а на роль Семена — студента Туробойського. Хор знайшовся одразу. На перший заклик студенти і курсисти посунули лавою. М. Лисенко зорганізував хор і зрепетировав усі номери. Але... притичина! У хору не було костюмів. Ще з чоловічими костюмами трупа так-сяк дала собі раду, а з жіночими — справля стояла погано: більшість курсисток українського вбрання не мала. І ось ми взяли на себе завдання добути всім костюми, — пішли по всіх знайомих родинах, і костюми здобули. Трупа закінчила сезон, і на піст артисти розїхалися по своїх містах.

Справа репертуару занепокоїла громадянство. За минулий сезон трупа виставила все, що було з старого українського репертуару, витягли навіть на світ сентиментальну драму Квітки „Щира любов“. А з нових п'єс трупа виставила тільки одну п'єсу — „Дай серцю волю“. Треба було подбати про репертуар. „Панське болото“, вже під назвою „Не судилося“, задано було до друку (воно й було надруковане в „Раді“), а батько взявся разом з Миколою Віталійовичем кінчати „Утоплену“ (із сюжет „Майської ночі“ Гоголя). Розпочали вони її ще в 1871 р.². Робота пішла швидко, за літо Лисенко закінчив писати музику до оперети. Десь наприкінці літа приїздили до нас Садовський і Заньковецька. Ми вперше побачили Марію Заньковецьку. Треба сказати, що вона чарувала і не із сцени. Вона була гарна, в неї були чудові темні очі, що грали, мов чорні діаманти, чарівлива усмішка, сама вона була струнка, граційна і кокетлива, а до того ж мала божественний голос, низький, глибокий, вібруючий. Співала Марія Константинівна прекрасно і була дуже музикальна, надзвичайно музикальним був і Садовський. Два рази програв Лисенко деякі номери, і Заньковецька і Садовський проспівали їх. Артисти були в захваті від чарівної музики Лисенка, почали говорити про постановку „Утопленої“ на сцені, але всі мрії розбивалися об мур суворой дійсності. Щоб виставити таку п'єсу, треба було мати спеціальний хор, оркестр, декорації, костюми. А мандруючій трупі Кропивницького годі було й думати про це. Великий сміток охопив і авторів і артистів.

Восени цього ж 1882 року трупа знову приїхала до Києва. Кропивницький привіз з собою дві нові п'єси — „Глитай“ і „Доки сонце зійде“. В „Глитай“ і сам Кропивницький і Заньковецька мали колосальний і цілком заслужений успіх. Тоді ж виставили вперше і „Чорноморців“. Всю музикальну частину постановки взяв на себе Лисенко. Оперета мала надзвичайний успіх. Кропивницький прекрасно грав Кабицю, але краще за всіх грала Заньковецька. Вона залишала чудовий, незрівнянний образ Цвіркунки — надзвичайно правдивий і естетичний. Вже потім надумались чомусь грати Цвіркунку, ніби в ім'я реалізму, літньою бабою. Могла б вона бути і старою, але, певніше, мусила б вона бути молодою, — таких жвавих молодичок-чокотух багато було по селах.

Трупа грала з великим успіхом, але все таки, не звважаючи на визначні таланти, вона мала вигляд провінційної трупи. А на неї покладалось стільки надій! Треба було, щоб на чолі трупи стала людина принципова, інтелігентна і зможна, щоб одразу поставила трупу на таку височину, до якої не піднімалися і російські приватні трупи. Почалися наразді. Виходило так, що за цю справу треба взятися батькові, — поперше він найбільше підходив для цього, бо з молодих літ кохався в театрі і вже виявив себе талановитим режисером, а подруге — не було охочих вкласти в цю справу солідний капітал. Отож доводилося круто повертати на шляху життя. Батько взявся. Не можна було й не взятися, маючи за спиною п'ятеро дітей. Вести господарство і разом з тим стояти на чолі трупи було неможливо, до того потрібні були одразу великі гроші, — отже, треба було ліквідувати все і податися в бурхливе і непевне море театрального життя. Та можливість виконати велику громадську справу і потяг до драматичної творчості вабили серце — і жереб було кинуто, батько перейшов Рубікон.

(Далі буде)

¹ „Двадцять п'ять років українського театру“, „Україна“, 1907 р.

² Арх'в Драгоманова, т. I, стор. 117, Лист Н. І. Житцького.